

George Alexandru CONDRACHE
(Universitatea de Vest din
Timișoara)

**Rezidualul – punct de interferență
literară în România și Ungaria
socialistă**

Abstract (The Residual – a Point of Literary Interference in Socialist Romania and Hungary): The study follows the way in which a taboo is transformed into a common literary motif which functions in distinct cultural spaces as a consequence of some specific socio-politic conditions. The residuals, perceived from a descriptive perspective as human impure wastes – from saliva to excrements – were a preoccupation for a series of novelists from Romania and, in parallel, from Hungary before 1989. The censorship, the insecurity, the mental and sometimes physical terror specific to a dictatorship determined the creative universe of some writers. They used the residuals as a metaphorical form to express the human misery. Hence, the residuals were part of a common language of the protest which was getting beyond the national borders and was transformed into a common unity of the European literature inside Iron Curtain. The study discusses Gheorghe Crăciun's novel, "Pupa rusă", and György Konrád's novel, "The Visitor", as representative examples.

Keywords: residuals, dictatorship, common literary motif, Romania, Hungary

Rezumat: Studiul urmărește modul în care o zonă a existenței umane considerată tabu este transformată în motiv literar comun, și funcționează în spații culturale distincte, ca o consecință a unor condiții socio-politice specifice. Reziduurile, percepute dintr-o perspectivă descriptivă ca fiind resturile impure ale corpului uman - de la salivă la excremente – devin o preocupare pentru o serie de prozatori ale căror romane vizează România și, în paralel, Ungaria dinainte de 1989. Cenzura, insecuritatea, teroarea mentală și uneori fizică specifică spațiului dictatorial se coagulează în cauze determinante ale universului creativ al mai multor scriitori, aceștia recurgând la rezidual ca la o formă metaforică prin care este exprimată mizeria existențială. Astfel, reziduurile sunt parte a unui limbaj comun al protestului, depășind granițele naționale și transformându-se într-o unitate comună a literaturii europene din interiorul Cortinei de Fier. Studiul discută din postura de exemple reprezentative romanul lui Gheorghe Crăciun, "Pupa rusă", și cel al lui György Konrád, "Vizitatorul".

Cuvinte-cheie: rezidual, dictatură, motiv literar comun, România, Ungaria

Rezidualul este un termen ce atrage atenția prin simpla localizare a acestuia într-un context cu implicații literare. Raportat la nivelul simțului comun, rezidualul înseamnă rest, rebut, materie inutilă. Plasarea acestuia în raport cu trupul individului uman deschide o zonă incomodă, evitabilă din simplul motiv că presupune stăruirea asupra resturilor corpului, care sunt menite a fi de *nediscutat*, plasate fiind permanent într-un spațiu tabu. Firește, intenția noastră nu este de a arunca un stigmat al puritanismului asupra literaturii sau asupra receptării teoretice a acesteia, din simplul motiv că ar fi departe de realitate, dar ne este util a atrage atenția asupra tentației de a evita acest topic, fiindcă reflectă un reflex cultural ce mai târziu va sprijini argumentația noastră. Acest reflex este punctat într-o manieră categorică de David Praeger și Paul Provenza (Praeger și Provenza 2007), care sunt preocupați de forma - unanim acceptată - reprezentativă pentru resturile¹ corpului uman, și anume fecalele. Cei doi autori consideră că în societatea contemporană funcționează ca o regulă ascunderea fecalelor,

¹ Din considerente ce țin de economia spațiului, acest articol are ca unică preocupare rezidualul sub forma scatologicului și ignoră intenționat alte forme reziduale organice.

maskarea acestora ca și cum nu ar exista, fiindcă fecalele împărtășesc statutul univoc de a fi respingătoare, de a reprezenta o formă a răului însuși, ba mai mult, de a reprezenta ceea ce poate fi mai rău. De altfel, aceștia consideră că însăși tendința pe care noi doar am presupus-o, aceea de a evita resturile umane în literatură, este un fapt în sine, deoarece nu sunt mulți cei care își doresc ca fecalele să fie un factor determinant al identității lor scriitoricești.

În măsura în care fecalele merită imaginea unui rău la superlativ, este necesară depășirea sau mai bine spus completarea statutului de rest, iar primul indiciu îl găsim în teoretizarea impurului la Mary Douglas. A fi impur, crede antropologul britanic (Douglas 2001), înseamnă plasarea unui obiect în alt loc decât cel care îi este desemnat, înseamnă o tulburare a ordinii firești în sensul unei ieșiri în afara sistemului, așa cum este el corelat la nivelul conștiinței individuale. De pildă, un bocanc adus pe masa din bucătărie contaminează mediul în care se află, fiindcă, oricât ar fi de curat acel bocanc, pune în pericol orice standard de igienă impus în mediul în care gătim. Ideea de a mânca în locul unde a fost plasată talpa bocancului ne repugnă, simțind foarte aproape pericolul îmbolnăvirii, o consecință a contaminării. Dacă am realiza un exercițiu imaginar al felului în care ne raportăm la obiectele aflate în locul nepotrivit, ba chiar folosind exemplul mesei din bucătărie, nu ne putem închipui alte obiecte mai nepotrivite ca resturile corpului uman. În comparație cu acestea, bocancul devine o alternativă preferabilă. Astfel, măcar intuitiv, se confirmă observația lui David Praeger și Paul Provenza cu privire la eforturile umanității de a ascunde fecalele, fiindcă nimic nu contaminează în asemenea măsură. Prezența lor în vecinătatea individului uman este receptată ca o perturbare a firescului, ca un atac asupra integrității deopotrivă interioare și fizice.

Însă acest efort nu se datorează doar forței de contaminare. William Ian Miller oferă o serie de relații antonimice care detaliază felul în care acestea sunt percepute. Astfel, dacă așezăm împreună viața și moartea (autorul american adaugă și degradarea), reziduurile sunt o formă a acelora din urmă, alăturând sănătatea și boala, din nou, rezidualul reprezintă elementul negativ, iar atunci când avem de ales între frumos și urât, rezidualul se opune în mod agresiv frumosului (Miller 1997). Dacă extindem aceste proprietăți la nivelul contactului cu individul uman, reacția este promptă și brutală. Fără îndoială, primul impuls va fi scârba. Aceasta, văzută ca o manifestare instinctuală, reprezintă reacția corporală de a respinge imaginea urâtă, impură, murdară, chiar dacă însuși corpul a fost responsabilul producerii sale. Practic, resturile corpului uman se află în alt loc decât cel care le este atribuit imediat ce sunt expuse. Inclusiv locul ce le este destinat reprezintă o tulburare, un spațiu al contaminării, al scârbei. Însă dincolo de scârba, odată interiorizată la nivelul conștiinței, reziduurile sunt responsabile de o altă reacție emoțională, și anume dezgustul. Dezgustul, afirmăm împreună cu William Ian Miller, trece dincolo de manifestarea instinctuală, fiind o stare internă ce persistă, contorizând nu doar caracterul respingător al reziduurilor, dar și pe cel degradant. Acesta din urmă are evidente implicații culturale, aflându-se în strânsă conexiune cu aprecierile morale ce rezultă în urma intersectării dintre resturile umane și individul însuși. Aflarea în vecinătatea resturilor, intrarea în contact direct cu acestea, are ca efect stigmatizarea, rezultă o decădere morală a celui aflat într-o asemenea situație, care se manifestă măcar sub forma unei dezonorări temporare. În acest sens este binevenit exemplul discutat de Emily E. Thompson (Thompson 2004) care, deși aduce în discuție un alt context cultural, surprinde eficient principiul, plus că însuși exemplul se va dovedi la fel de actual. Scriitoarea americană prezintă aventura unei domnișoare din înalta societate a Franței renașteriste care, aflându-se în vizită la o mănăstire, este nevoită să folosească latrina în care va avea nefericita șansă de a cădea. În

urma incidentului tânăra se consideră profund dezonorată, ba chiar pierdută. Reacția ei este atât de dramatică, încât prietena sa, înainte de a afla adevăratul motiv al tânguierilor, fusese convinsă că a fost victima unui viol. De fapt, prietena – ne permitem să spunem – victimei s-a aflat doar parțial în eroare, pentru că întâlnirea cu reziduurile sunt o formă a violului, un viol, se înțelege simbolic, fiindcă individul uman percepe întâlnirea cu reziduurile ca o agresiune și deopotrivă ca un act de înjosire personală.

Am plecat de la o serie de trăsături accesibile, constatând inutilitatea resturilor, ca apoi să urmăm un traseu ascendent, configurând treptat imaginea violentă a reziduurilor organice. Acestea nu sunt doar resturi, ci sunt deopotrivă impure, acestea nu sunt doar lipsite de sens, ci și scârboase, acestea nu sunt doar contaminante, ci degradante. Listei expuse i se adaugă opoziția față de viu, împreună cu opoziția față de sănătos și frumos. Dar dincolo de toate, primează caracterul dezgustător, vicierea ce rezultă în urma contactului și, mai ales, violența pe care o transmit alături de capacitatea de a umili. Deși ne ferim de categorisiri cu un caracter irefutabil, reziduurile se impun ca o formă a răului ce a atins un punct maxim al dezvoltării. Dată fiind natura lor, se explică tentația de a i se utiliza imaginea în contexte potrivite. Ori regimul dictatorial socialist, în calitatea sa de experiment social de amploare, se prezintă ca un bun candidat. Sunt de notorietate cenzura, procurarea dificilă a alimentelor, brutalitatea forțelor de securitate, absurditatea propagandei. Firește, nu puțini au fost autorii care au exploatat literar aceste realități. Dintre aceștia, unii au recurs la rezidual ca la o formă metaforică de a semnala însăși violența sistemului.

Corelând aceste observații cu obiectivele studiului de față, ținta actualului demers este de a urmări relația cauzală stabilită între utilizarea literară a rezidualului și regimul comunist, ambele având în comun violența sau ambele reprezentând ce este mai rău. În măsura în care acest scop este atins, rezidualul se transformă într-un limbaj – ne limităm a spune – regional al revoltei, ce este raportat la contextul istoric pe care îl avem în vedere. Firește, nu poate fi evitată îndoiala privind existența relației cauzale menționate. Principial vorbind, intenția de a vorbi despre un rău utilizând metaforic ceea ce cultura contemporană legitimează ca o formă a răului maximal este nu doar explicabilă, ci și previzibilă. Dictatura comunistă, un rău fundamentat social, o formă de teroare colectivă, este asimilată literar prin ceea ce individul uman percepe ca fiind materia cea mai scârboasă cu putință, cea mai respingătoare și murdară.

Cele două romane alese, *Vizitatorul* (Konrád 1998) și *Pupa russa* (Crăciun 2007), ar trebui să confirme tocmai relația cauzală discutată. Acestea reprezintă două exemple selectate din multitudinea de proze care surprind conexiunea literară dintre regimul comunist și rezidual. Romanul lui György Konrád surprinde fără dubii un univers distopic. T. și Ferike Bandula sunt eroii acestei distopii. Primul are ca responsabilitate copiii din familiile dezorganizate. Așa îl întâlnește pe Ferike, fiul soților Bandula, ambii morți prin sinucidere, după ce cunoscuseră anterior un lung proces al degradării sociale, fiind cufundați în sărăcie. Rămas fără părinți, micul Bandula este îngrijit de T., iar aceasta nu este o sarcină ușoară, de altfel a fost asumată într-o manieră greu de explicat rațional. Copilul, departe de a fi unul obișnuit, are puține lucruri în comun cu umanitatea. Ținut captiv într-un pătuț cu gratii de fier, acesta nu poate vorbi și nici relaționa, răspunzând doar instinctelor primare. Deși s-ar crede că nu este bine îngrijit, condițiile impuse sunt un răspuns la nevoile sale. Astfel, carnea crudă pe care o mănâncă, chiloții de cauciuc ca unic obiect vestimentar, toleranța crescută la frig, scărpinatul ca unic gest de afecțiune, sunt toate răspunsuri descoperite în timp la “buna creștere” a băiatului. La acestea se adaugă bățiile ocazionale, unică metodă de control parțial ce are succes în condițiile date. Se înțelege că o asemenea responsabilitate nu este ușor tolerabilă, dar

totuși T. a acceptat-o fără să i-o fi cerut cineva, ba mai mult, a acceptat-o în condițiile în care exista alternativa unui orfelinat, iar alegerea a fost făcută cu prețul îndepărtării de familie și, odată cu asta, a fost realizată cu prețul îndepărtării de normalitate, schimbată cu un îndelungat proces al declinului propriu. Despre T., Cornel Ungureanu remarcă faptul că “e personajul unui aparat administrativ care cartografiază un univers al reziduurilor” (Ungureanu 2002, 127).

Deși nu sunt exprimate în mod direct, există mai multe semnale care fac legătura între regim și cartier. Despre Bandula, Cornel Ungureanu afirmă: “Există o realitate pre-formală care condiționează această lume. Antipersonajul lui Konrád aparține acestei realități pre-formale. Comunismul determină această realitate” (Ungureanu 2002, 124). Înainte de toate, însuși cartierul este unul al desproprietărilor, este un cartier invadat de marginalii societății. Apoi T., numit de Bandula tatăl *tovarășe*, este angajatul unei instituții ce funcționează într-o manieră specifică regimului, responsabilitatea acestuia fiind de a decide cine își păstrează copilul și cine nu. La aceasta se adaugă cuplul Bandula, adus la pierzanie tocmai de sistem. Cuplul Bandula reprezintă o variantă a familiei deformate sau, mai exact spus, malformate. Aceștia sunt un tipar al individului uman trecut printr-un experiment social de proporții. Alienarea, ratarea, alcoolismul și moartea văzută ca soluție sunt pași pe care îi urmează sub forma unor încurajări din partea regimului.

Ferike Bandula, în calitatea sa de urmaș al cuplului Bandula, nu este nici el un caz izolat. El este o variantă a anormalului ce se multiplică diferit în cartierul unde locuiește. Aici degradarea este starea reprezentativă: de la bolnavi la alcoolici, de la prostituate la cerșetori, de la șomeri la nebuni, sunt cu toții parte dintr-un mediu coșmaresc. Sărăcia generează mizerie, iar aceasta este semnul identitar. Nu întâmplător o așa-zisă plimbare în cartier coincide cu intersectarea repetitivă cu latrina. Practic, însăși intrarea în acest univers este străjuită de o latrină:

“O casă cu un singur etaj [...] în centru o cișmea, într-o latură o umblătoare, ușa negeluită ajunge până la brâu, pe deasupra ei se ițește figura fără orificii orbitale a unei fete pubere, un șes de carne i se întinde între frunte și nas << Mi-ai adus bomboane?>> întreabă scremându-se. [...] O scară în spirală duce la spălătorie[...] În colț șade o bătrână pe o oală de noapte. Se văicărește, se strâmbă, pute, așa o găsesc mereu.[...] Anticamera dă în veceu, veceul în puțul luminatorului.” (Konrád 1998, 56-57)

Firește, mizeria nu înseamnă doar atât. Pereți cu igrasie, obiecte aruncate la întâmplare, uși sparte, camere suprapopulate, șobolani, gunoaie, crează decorul pentru nașteri și copii morți, pentru sinucideri, bătăi, mutilări și crime. În acest scenariu își face loc micul Bandula și, în ciuda haosului general, reușește să atragă atenția. Periodic, câțiva locatari fac plângeri împotriva gălăgiosului locatar, care este ținut în frâu cu metode puțin spus nepotrivite, chiar dacă nu întru totul inedite pentru ceilalți. Pentru Ferike, mizeria este un dat:

“ Ferike țopăia în pătuțul cu gratii. Sub picioarele lui o bucată de nailon mânjită de fecale, jur împrejur cotoare de măr și de varză, resturi de morcovi și o coastă de batal cu vagi urme de carne însângerată.” (Konrád 1998, 47)

Fecalele sunt o prezență permanentă în camera sa. Dacă la un moment dat este curat în jurul său, este suficient ca o nemulțumire să se transforme în criză și astfel pereții, împreună cu propriul corp, să devină un câmp pentru desfășurarea scârnei. De altfel, fecalele nu sunt singurul semn al mizeriei, însă aceasta are un rol aparte. Dincolo de faptul că nu poartă haine, dincolo de faptul că mănâncă doar alimente negătite, Ferike acceptă vecinătatea propriilor fecale. Efortul minim al menținerii igienei, care separă individul uman de animal este ignorat de atipicul copil. În ciuda faptului că T. a făcut diverse încercări să îl învețe să folosească olița, nici recompensele

și nici bătaia nu aduc vreo îmbunătățire în starea mintală a copilului, ce realmente îndeplinește condițiile idioțeniei. De fapt, datorită micului Bandula se întâlnesc două elemente: mizeria și alienarea într-o formă naturală, cea de a doua determinând-o pe prima. Or, Ferike este însuși consecința sistemului. Înstrăinat de sine, lipsit de libertate, se scaldă în propria mizerie. Împreună cu el, întregul cartier este o imagine a societății în ansamblu, iar cu cât societatea este mai agresată de sistem, cu atât mizeria își accentuează prezența. Bandula ocupă prima poziție în acest top, fiindcă nu mai există nici o barieră conștientă în producerea murdăriei.

Similar romanului lui Konrád, în *Pupa russa* sărăcia este generatorul mizeriei, iar sărăcia se datorează regimului. Personajul principal este o femeie ce crește și decade tocmai datorită încercărilor sale în cadrul sistemului. Laolaltă cu eșecurile strict personale, viața Leontinei este dictată de ierarhia pe care încearcă să o parcurgă din dorința de a scăpa de sărăcie. Edificator în acest sens este momentul în care intră pentru prima dată într-o casă adusă la standarde occidentale. Vila aparținea unui înalt funcționar comunist, iar diferențele între căminul în care locuia, casa părinților de la țară și aceasta sunt atât de mari, încât percepe sărăcia ca pe un șoc, ca o lovitură “peste moacă cu MĂTUROIUL CU CARE SE FACE CURĂȚENIE ÎN GRAJD” (Crăciun 2007, 244). Pentru Leontina această întâmplare reprezintă momentul în care a decis îndepărtarea sărăciei cu orice mijloace, iar asta s-a tradus prin înregimentarea în mecanismul de partid, care a dus nu doar la declinul său moral, ci la deteriorarea echilibrului interior, ce are ca finalitate o puternică depresie.

Dacă într-un prim plan al textului se desfășoară povestea Leontinei în lupta cu sărăcia, există un plan secund ce conține pasișele unor fragmente specifice propagandei de partid, ce apar ca segmentări în firul epic. Momentul în care Leontina își conștientizează sărăcia este urmat de un text ce începe astfel:

“În Republica socialistă România inima partidului bate tot mai tare și tot mai des.[...] Forța conducătoare capătă noi dimensiuni vitale. E cheazășia acestui meleag de legendă. Totul asigură dobândirea și marea varietate de sortimente, nevoile și neamul, gama de noi produse, utilaje și agregate.” (Crăciun 2007, 259).

Aceste inserturi accentuează discrepanța dintre realitate și minciuna oficială, contribuind la absurdul situației, la dimensiunea mizeriei datorate politicilor regimului. Iar această mizerie dezvoltă o extindere într-o manieră cât se poate de concretă. Astfel, trecerea prin gara unui oraș din Transilvania are ca punct culminant întâlnirea cu “clasicul veceu turcesc, fără scaun, al gărilor din scumpa noastră patrie” (Crăciun 2007, 235):

“Muștele leneșe cu aripioare albastre băzăiau îmbătate de dulceața urinei și consistența fetidă a materiei prin care-și tăvăliseră piciorușele [...] Am împins cu piciorul ușa compartimentului pentru femei. Același miros trăsător de dejecții umane, aceleași urme de degete întinzând pe pereții de faianță aceiași materie cafenie. Aceeași aburi iuți de amoniac cotropindu-ți fără scăpare alveolele” (Crăciun 2007, 235).

Din nou, veceul este un reper. Dacă T. își făcea intrarea în cartier trecând pe lângă o umblătoare, în cazul romanului lui Gheorghe Crăciun situația își găsește un corespondent la ieșirea din oraș. *Scumpa patrie* le pune la dispoziție veceuri, camere de cămin, garsoniere, cantine, toate murdare. Ambele romane cultivă un sentiment al dezgustului, al scârbei, iar aceste reacții trebuiesc forjate tocmai pentru a transmite insuportabilul realității.

În aceiași categorie intră prima întâlnire a Leontinei cu hârtia igienică, proprietate a profesorilor de la școala unde învăța. Fiindcă nu mai văzuse vreodată, a fost nevoie de un exercițiu mintal pentru a înțelege scopul acesteia. Aproape previzibil, se înțelege determinarea

acesteia de a evada, chiar dacă asta a însemnat o eliberare în interiorul sistemului. Aici există o aparentă diferență între cele două romane. Dacă în cazul primului discutat sărăcia era o condiție permanentă, personajul imaginat de Crăciun încearcă să-și schimbe statutul, și reușește, doar că o face cu prețul propriului faliment mintal și moral. Or, tocmai acesta este motivul pentru care finalitatea celor două romane corespunde unui scenariu unic: (de)căderea. Cuplul Bandula, funcționarul T. și Leontina se întâlnesc într-un punct zero al irecuperabilului. Aceștia împărtășesc cu micul Bandula incapacitatea de a schimba ceva în starea de fapt. Ei există pentru a proclama falimentul. Ce rol are mizeria aici? Dacă reziduurile reprezintă ce este mai rău, odată raportate la romanele discutate, acestea și-au însușit modelul mizeriei generat de sărăcie. Sub această formă ele funcționează ca un simbol al excesului, în sensul unui premul negativ, al unei existențe greu de digerat. În ambele romane, latrinele înseamnă simbolul degradării sociale. Prezența lor repetitivă are rostul unei contaminări generale, a unei atenționări permanente a faptului că în jur se dezvoltă un mediu periculos, bolnăvicios, urât. Orice prezență a acestora înseamnă un act al violenței, al insecurității, al invadării personale. Într-un final, regimul comunist se identifică cu scârna. Este la fel de contaminant ca ea, la fel de scârbos și bolnăvicios, la fel de violent. Cele două proze prezintă două situații tipice societății socialiste: un cartier de periferie, o mahala am spune, iar, de cealaltă parte, o tânără ce vrea să-și depășească condiția, cu căminul și lipsurile celor simpli. Ambele reprezintă solul fertil ale unor scenarii preponderent tragice, însă prezența latrinei este un semn al maximului, scârna confirmă regresul, căderea, irecuperabilul, grotescul.

Bibliografie

Bibliografie principală:

- Crăciun, Gheorghe. 2007. *Pupa russa*. București. Editura Art.
 Konrád, György. 1998. *Vizitatorul*. trad. din maghiară de Paul Drumaru; pref.de Cornel Ungureanu. București. Editura Univers.

Bibliografie critică:

- Douglas, Mary, 2001. *Purity and danger. An analysis of concepts of pollution and taboo*. New York. Routledge.
 Miller, William, Ian. 1997. *The anatomy of disgust*. Boston. Harvard University Press.
 Persels, Jeff, Ganim, Russell, (eds.). 2004. *Fecal matters in early modern literature and art. Studies in scatology*, Burlington. Ashgate Publishing Company.
 Praeger, Dave, Provenza, Paul. 2007. *Poop Culture. How America is shaped by its grossest national product*. Los Angeles. Feral House.
 Thompson, Michael. 1979. *Rubish theory. The creation and destruction of value*. Oxford. Oxford University Press.
 Ungureanu, Cornel. 2002. *Mitteleuropa periferiilor*. Iași. Polirom.
 Zsuzsa, Gille. 2007. *From the cult of waste to the trash heap of history. The politics of waste in socialist and postsocialist Hungary*. Bloomington. Indiana University Press.

Această lucrare a fost cofinanțată din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial pentru Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013, Cod Contract: POSDRU/159/1.5/S/140863, Cercetători competitivi pe plan european în domeniul științelor umaniste și socio-economice. Rețea de cercetare multiregională (CCPE)